

‘In een vuile sloot had Hij hem gesmoord’ *‘Mijn broertje’ van François HaverSchmidt*

TON VAN DER Wouden

‘Mijn broertje’ is waarschijnlijk het bekendste verhaal van dominee-dichter François HaverSchmidt. Het verscheen oorspronkelijk in de almanak *De liefde sticht* voor 1874 en werd nadien opgenomen in de bundel *Familie en kennissen* (1876). Centraal thema is de theodicee: de vraag waarom een almachtige (en goede) God het toelaat dat de mens lijdt. In het verhaal beschrijft HaverSchmidt de gruwelijke verdrinkingsdood van een engelachtig jonger broertje. Door de gebeurtenis verliest hij zijn geloof. Dit geloofsverlies wordt heel concreet gemaakt in het feit dat hij niet meer kan bidden, zelfs het ‘Onze Vader’ niet, dat hij van zijn moeder geleerd heeft. Na een rondgang langs verschillende geloofsrichtingen binnen het protestantisme en een ernstig ziekbed komt hij, dankzij de liefde van zijn moeder, uit bij een nieuw, volgens critici naïef kinderlijk geloof: God is Liefde. In deze bijdrage wordt ingegaan op de geloofsstrijd die de ik-figuur in het verhaal doormaakt en op de rol van de theodicee daarin. Deze bijdrage gaat in op de geloofsstrijd die de dood van een kind teweeg kan brengen. In de woorden van Marita Mathijsen: ‘Wat is dat voor een God die een onschuldig kind smoort in een sloot?’

François HaverSchmidt

François HaverSchmidt werd in 1835 geboren als de zoon van Nicolaas Theodorus HaverSchmidt, apotheker en wijnhandelaar te Leeuwarden, en Geeske Bekius. Grootvader François Bekius, predikant te Dantumawoude, was rolmodel voor de jonge Frans, die in navolging van zijn opa van 1852 tot 1858 theologie studeerde in Leiden. Daar woonde hij op de Hogewoerd boven een doodbidder en was hij actief in het studentencorps, onder meer als voorzitter en almanakredacteur. Afkomstig uit een ‘gewoon’ hervormde omgeving kwam hij tijdens zijn studie onder de invloed van de moderne theologen J.H. Scholten en Abraham Kuenen. Na zijn studie werd hij predikant in Foudgum en Raard (1859-1862), Den Helder (1862-1864) en ten slotte in Schiedam (1864-1894).

HaverSchmidt begon al vroeg met schrijven, zowel poëzie (bijvoorbeeld ‘Barend Krul, grotesk-komisch gedicht’ van 1849), als proza (bijvoorbeeld ‘Leven en sterven van Jelle Gal’ van 1850, waarin de kat Jelle op een afschuwelijke manier aan zijn einde komt).

In zijn studententijd is HaverSchmidt literair vooral actief als dichter, onder het pseu-

doniem Piet Paaltjens. De romantische, ironische verzen, die duidelijk invloed vertonen van Heinrich Heine, verschijnen eerst in de *Studenten Almanak*, de eerste in die voor het jaar 1856. Enkele jaren later worden ze opgepikt in Van Vlotens bloemlezing *Dicht en on dicht der negentiende eeuw* (1862) en in 1867 bundelt HaverSchmidt ze in de door Roelants te Schiedam verzorgde *Snikken en Grimlachjes. Academische poëzie*, een van de weinige negentiende-eeuwse dichtbundels die nog steeds te koop is – en terecht. Na zijn studententijd schrijft HaverSchmidt voornamelijk nog proza, dat later gebundeld is in *Familie en Kennissen* en (postuum) in *Winteravondvertellingen* (1994). Hij had veel succes met het voorlezen van zijn verhalen – hij was een gevierd voordrachtskunstenaar.²

Eén van de steeds terugkerende thema's in Haverschmidts werk is de dood. Dat wordt duidelijk uit de titel van het al genoemde 'Leven en sterven van Jelle Gal', maar de dood komt ook terug in *Snikken en Grimlachjes*, bijvoorbeeld in het beroemde gedicht 'De zelfmoordenaar'. Ook in zijn proza komt de dood regelmatig aan de orde, maar geen verhaal is zo aangrijpend als 'Mijn broertje'.

HaverSchmidt heeft de dood van een kind zelf van dichtbij meegemaakt. Eerst was er een neefje dat verdronk, zeven jaar oud, en later, op 29 juli 1868, zoontje Nico op de leeftijd van twee jaar.³ 'Mijn broertje' vermengt de verdrinking van het neefje met de jonge leeftijd van het zoontje. De dood van Nico heeft HaverSchmidt nogmaals beschreven in het verhaal 'Kleine Bob': 'Twintig maanden, net, – en toen moest hij het kistjen al in'.⁴ Dit verhaal is tijdens HaverSchmidts leven niet in druk verschenen. In vergelijking met 'Mijn broertje' is het meer beschrijvend en gaat het minder over de worsteling met zijn geloof.

Als predikant was HaverSchmidt niet erg gelukkig – in zijn eerste gemeente op het Friese platteland was hij eenzaam en in zijn laatste gemeente Schiedam wederom, mede omdat hij tegengewerkt werd door zijn veel orthodoxere collega-predikanten en weinig gehoor vond bij zijn eveneens orthodoxe gemeente.⁵ Af en toe moest hij het werk geruime tijd neerleggen omdat hij aan depressies leed. Toen zijn vrouw in 1891 overleed werd het leven hem uiteindelijk te zwaar. Op 19 januari 1894 hing hij zich op. De naaister van de familie verklaarde later: 'Er was een bedstede in dat huis en daar in heeft hij zijn laatste strijd gestreden de tekenen waren zichtbaar doordat hij met zijn schoenen aan het beschoot heeft bekrast'.⁶

'Mijn broertje' en de moderne theologie

De geloofsworsteling die HaverSchmidt in 'Mijn broertje' beschrijft, is het gevolg van de spanning tussen de orthodoxe variant van het protestantisme waar hij mee is opgegroeid en de moderne theologie waarmee hij heeft kennisgemaakt tijdens zijn studie theologie in Leiden.

Het begin van de moderne theologie in Nederland wordt doorgaans gedateerd op 1848, met het verschijnen van de eerste druk van *De leer der Hervormde kerk uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* van de al genoemde Leidse hoogleraar Scholten. Aanhangers van deze stroming probeerden het christelijk geloof in overeenstemming te brengen met de bevindingen van de moderne wetenschap, met name de natuurwetenschappen en de wijsbegeerte. Het scheppingsverhaal was onverenigbaar met de evolutieleer, en het wereldbeeld dat de sterrenkunde bood, was volstrekt anders dan dat van het Oude

Ontwerp voor het omslag van *Familie en kennissen*, 1876. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

Testament. Moraal behoefde een sterkere basis dan passages in een heilig boek. Het gezag van Bijbel en kerk sprak niet meer vanzelf. Een bovennatuurlijke God die zou ingrijpen in de natuur en in de geschiedenis viel niet te rijmen met de universeel geachte wetten van de logica, van oorzaak en gevolg, en van de natuurkunde.

De theoretische bakermat van het theologisch modernisme lag in Leiden, waar Scholten samen met zijn collega-hoogleraren Kuenen en C.P. Tiele generaties moderne theologen opleidden. In de maatschappij vonden de modernen vooral gehoor bij de gegoede burgerij, die zich als verlicht, modern en liberaal beschouwde en (enigszins) op de hoogte was van de ontwikkelingen in de wetenschap. Het gewone volk bleef veelal orthodox, en beschouwde het modernisme als een bedreiging van het vertrouwde gods- en wereldbeeld, en soms zelfs als godloochening.

De strijd tussen de modernen en de orthodoxen leidde tot onrust in tal van gemeenten, tot aan kerkscheuring toe. Dat was niet anders in Schiedam, waar Haver-Schmidt als enige dominee van de moderne richting niet op kon tegen het machtsblok van vijf orthodoxe collega's, en op den duur steeds minder preekbeurten toegewezen kreeg. Bij de tamelijk vrijzinnige vereniging Paulus bleef hij echter welkom, evenals op voordrachtsavonden door het hele land. Op die voordrachtsavonden was 'Mijn broertje' een van Haver-Schmidts succesnummers.

Prent van Jan Hoynck van Papendrecht bij 'Mijn broertje', in: *Familie en kennissen*, 1876.

Het verhaal begint met een beschrijving van hoe de ik-figuur soms, op de meest ongelegen momenten, geplaagd wordt door herinneringen die de vorm aannemen van het beeld van een engelachtig blozend kindergezigtje. De ervaren lezer of toehoorder is gewaarschuwd: in de negentiende is de beschrijving van de engelachtige eigenschappen van een kind dikwijls een vooraankondiging van een vroege dood. Engeltjes horen immers in de hemel en niet op aarde. En inderdaad, in het vervolg lezen we:

Terwijl ik er op staar ondergaat het een afgrijselijke verandering. Het gezonde rood verdwijnt van de wangen en maakt plaats voor een doodelijk bleekblauw; de oogen openen zich wijd en schijnen te verstijven van namelooze ontzetting; tusschen de leikleurige lipjes bruist een akelig schuim, en het blonde haar dat zoeven nog zacht om het voorhoofd golfde kleeft druipnat aan de slapen.⁷

De herinneringen ervaart hij na zoveel jaar nog steeds als bedreigend:

Zoo gruwzaam is deze aanblik dat ik terstond al mijn krachten inspan om er mij van te ontdoen. Ik kan, ik wil dat gezicht niet langer voor mij hebben! Want het schokt niet alleen mijn zenuwen, het bederft mij niet maar een voorbijgaand genot, neen het wekt verfoeilijke gedachten in mij op, twijfelingen, ontkenningen, die ik vrees dat, als ze mij geheel overmeesterden, mij slecht zouden maken.⁸

Gelukkig wordt het gruwelijke beeld vervangen door een ander: 'Schooner gelaat ken ik in de wereld niet. Het zijn de trekken van mijn beste moeder.'⁹ Onmiddellijk daarna

volgt een korte samenvatting van de rest van het verhaal: door het verlies van zijn broertje had hij ook zijn geloof in God verloren, maar dankzij zijn moeder heeft hij het hervonden.

Na deze inleiding wordt de rest van het verhaal min of meer chronologisch verteld. De 'ik' was acht jaar oud en het broertje was drie, en de twee waren onafscheidelijk. De 'ik' hield zoveel van hem dat hij altijd aparte aandacht aan hem besteedde in zijn avondgebedje. Dat bidden had hij geleerd van zijn moeder, die het veel mooier kon dan iedereen, de dominee niet uitgezonderd:

Moeder bad kort, maar zij drukte in haar weinige woorden zoo'n diepen eerbied uit en zoo'n vast geloof dat ik een gevoel kreeg alsof ik niet meer op de aarde was; maar wij stonden met ons beiden, moeder en ik, aan den ingang van den hemel, en er was een engel, die kwam van Onzen Lieven Heer en beloofde dat hij op ons passen zou terwijl wij sliepen, en ik beloofde hem dat als ik weer wakker werd ik een gehoorzamer kind zou zijn. En dan dekte moeder ons nog eens goed toe en kuste ons beiden, en broertjes lippen bewogen zich in den slaap alsof hij glimlachte. En ik bleef nog een poosje liggen te denken aan dien schoonen, vriendelijken engel, of over den goeden God dien moeder altoos 'Onze Vader' noemde, en hoe broertje nog niet wist dat er zoo'n goede God was die ook zooveel van hem hield, en die zijnen engel ook op hem liet passen. En dat gaf mij zoo'n rustig gevoel, want nu was ik zeker dat hem geen ongeluk overkomen zou, en kon ik een van broers kleine handjes krijgen en in de mijne sluiten zonder dat ik hem wakker maakte, dan was ik volkomen gelukkig, en zoo sluimerde ik in.¹⁰

Op een ongelukkige zaterdag hebben werklieden een gat in het hek achterin de tuin gemaakt. Broertje weet het gat te vinden en verdrinkt in de sloot achter het huis. De 'ik' is degene die hem vindt:

Hoe ik het gedaan kreeg weet ik niet, want hij was heel zwaar van het water, maar ik kreeg hem toch op den wal. Ik dacht niet anders of ik had hem gered. Als ik gemeend had dat hij al verdrongen was, zou ik mij zeker met hem hebben verdrongen! Maar dat was immers onmogelijk! Mijn broertje kon niet verdrongen, mijn broertje kon niet dood zijn! Doch toen ik mij had opgericht en mij over hem heenboog om hem in het gezicht te zien (hij lag op zijn rugje), toen ... Hij zag bleekblauw; zijn oogen stonden wijd open en staarden ... Ach God, ik heb hem weer voor mij, en ik wil hem niet voor mij hebben, zóó niet, zoo afgrijselijk, zoo alsof hij met zijn zachte stemmetje vragen wil: wáárom, wáárom hebt gij mij laten stikken in dat donkere water?"

De moeder stort in, de 'ik' barst uit in machteloze woede, huilt en valt uitgeput van droefheid in slaap. Als hij wakker wordt, kan hij niet geloven dat zijn broertje er niet meer is. Hij barst weer in tranen uit, zijn vader komt en probeert hem te troosten, maar dat lukt niet erg. Samen huilen ze, maar zachtjes, om moeder niet te storen. De volgende dagen twijfelt de hoofdpersoon aan alles. Is broertje nou echt dood of toch niet? Is het misschien zijn eigen schuld, is hij niet vergeten voor hem te bidden, de avond voor zijn dood?

Ik had des Vrijdagsavonds dus wel degelijk voor mijn broertje gebeden. Maar waarom had de goede God er dan niet voor gezorgd dat hij geen ongeluk kreeg? Ik begreep het niet. Het eenige wat ik mij kon voorstellen was: God had het zoo gauw niet gezien, evenmin als

Het broertje is verdronken, prent van Jan Hoynck van Papendrecht bij 'Mijn broertje', in: *Familie en kennissen*, 1876.

mijn ouders, dat de metselaars den muur voor de sloot weggebroken hadden. Maar nu, dat spreekt, moest Hij het al weten wat er gebeurd was, en waarom zou Hij mijn broertje dan ook nu nog niet kunnen helpen? Dat God wel meer doode menschen levend gemaakt had, dat was mij genoeg bekend. Het verwonderde mij dat ik dit niet reeds van het eerste begin af bedacht had, en vooral waarom vader er nog met geen enkel woord van had gesproken.¹²

Het gehoopte wonder blijft uit, God grijpt niet in. Broertje is dood en blijft dood. Terwijl moeder ziek in bed ligt, komen er op maandag mensen langs om te condoleren, en zelfs de pastoor. 's Avonds wordt het jongetje gekist. De timmerman, duidelijk een orthodoxe gelovige, suggereert dat alles in de handen ligt van een almachtige, maar niet noodzakelijk liefhebbende God, met een citaat uit het Oude Testament: 'Ja, ja, voor het vleesch is het een heel ding, meneer, maar een mensch moet zwijgen. De vrijmachtige God maakt levend en Hij maakt dood; Hij heelt en Hij verslaat, en er is niemand die uit zijn hand redt!' ¹³ Er ontstaat een theologisch dispuut: de 'ik' vraagt zijn vader of God daadwerkelijk zijn broertje heeft doodgemaakt. Zijn vader antwoordt dat broertje nu bij God in de hemel is. Maar de timmerman lijkt er niet zeker van te zijn. Met een verwijzing naar de

predestinatieleer merkt hij op: ‘t Is te wenschen.’ Die avond gaat ‘ik’ slapen zonder te bidden, en vol geloofstwijfel:

Ik lag maar al te peinzen over die verschrikkelijke ontdekking dat het niemand anders dan Onze Lieve Heer was die mijn broertje doodgemaakt had. Vader had immers toegestemd dat het zoo was? Hij had wel gezegd dat God het gedaan had om broertje bij zich te hebben in den hemel, maar dat veranderde voor mij niet veel aan de zaak. God had broertje weggehaald bij ons, bij al zijn speelgoed en zijn beste paatje en zijn lieve moes en bij mij, en Hij had het zoo wreed en zoo valsch gedaan! In een sloot, in een vuile sloot had Hij hem gesmoord! [...]

O, daar kon ik maar niet overheen: zoo'n groote, almachtige God, en om dan op die manier te doen met een klein, vriendelijk jongetje!

Toen kwam het mij voor den geest, met wat een vast geloof mijn moeder altoos van Gods liefde had gesproken. Ik hoorde weer haar diep eerbiedig: ‘Onze Vader die in de Hemelen zijt.’ Een paar maal deed ik een poging om het haar na te zeggen. Ach, het ging niet! Zou moeder zelve het nu misschien ook niet meer kunnen? [...]

Ik lag nog wat te denken, en toen ik eindelijk in slaap viel had ik een besluit genomen. Maar mijn gebedje opzeggen, dat kon ik vooreerst toch nog niet.¹⁴

De dag na de begrafenis brengt hij zijn besluit tot uitvoering: hij doet alsof hij naar school gaat, maar hij gaat naar dominee Gravius, die hij vraagt of het waar is dat God zijn broertje heeft doodgemaakt.¹⁵ De dominee antwoordt na aarzeling met een weder-vraag: ‘Zoudt gij willen dat een ander dan God het gedaan had?’¹⁶ De ‘ik’ is met stomheid geslagen door dit antwoord. Hij verlaat het huis van de dominee maar valt flauw op de stoep. Hij wordt van straat opgeraapt en in bed gestopt; het duurt dagen voor hij weer een beetje bij bewustzijn komt. Wekenlang wordt er nog voor zijn leven gevreesd. Hij wordt echter weer beter:

Toen ging het witte gordijn weg, en ik zag de zonnestralen die door het open venster vielen, en in dien gouden gloed boog zich een schoone gestalte over mij heen. En twee oogen zagen mij aan, twee oogen vol liefde, en een stem noemde mijn naam, vredig en zalig, en twee lippen kustten mij, de lippen van mijn moeder. En ik voelde mij niet meer verlaten. Ik had weer het oude gevoel, uit den tijd die zoo lang geleden was. Mijn broertje sliep, en over ons waakte een vriendelijke macht, een heilige goedheid, een Vader die in de Hemelen is.¹⁷

Dat de moeder zou kunnen staan voor De Moeder bij uitstek, Maria (‘door Maria tot Christus’), is wellicht te katholiek gedacht: de hervorming heeft de heiligen als middelaars tussen mens en opperwezen afgeschaft, en ook Maria is voor de rechtgeaarde protestant niet beschikbaar om een goed woordje voor de sterveling te doen. Maar de universele moeder als belichaming van de liefde (‘Onder allerlei gestalten ontmoet ik telkens weer die liefde op mijn weg’)¹⁸ past wel heel goed in dit verhaal als tegenhanger van het meestal naamloze broertje dat de personificatie is van het universele leed dat een jonggestorven kind teweegbrengt.

Het verhaal eindigt met een terugblik: vader en moeder zijn inmiddels ook ‘heengegaan naar mijn broertje’.¹⁹ Zij zijn de enigen niet die ondertussen zijn overleden, en hij heeft het nog weleens vaker moeilijk gehad met zijn geloof:

Toch blijf ik zeggen: ik voel mij niet verlaten. Soms alleen, soms bekruipt mij nog die nameloze ontzetting. Ach, de dood van mijn broertje is niet het laatste raadsel geweest dat ik vruchteloos poogde te ontcijferen. Dat onschuldige, dat liefvallige gezichtje, in den vreeselijksten doodstrijd verstijfd, het wordt mij maar al te dikwijls herinnerd.²⁰

Maar de 'ik' heeft gelukkig dankzij zijn moeder zijn geloof in God hervonden:

Doch er is niet minder in het leven dat mij de liefde van mijn moeder voor den geest roept. Onder allerlei gestalten ontmoet ik telkens weer die liefde op mijn weg. En indien het niet vermetel is om het te zeggen, dan is er iets van haar in mijn eigen binnenste. – Zoolang nu als ik die liefde tegenkom, en zoolang ik ook maar eenige werking van die liefde in mijn hart mag bespeuren (een kracht die mij goeddoet en die mij dringt om goed te zijn), zóólang zal ik mij niet verlaten gevoelen.

Vele dingen begrijp ik niet, maar één ding weet ik: dat er een Heilige, Vriendelijke Macht is die over mij waakt. Eén ding: dat ik het kind ben van een Hemelschen Vader.²¹

En dat hervonden geloof komt concreet tot uiting in het feit dat hij weer kan bidden.

Mijn broertje en de theodicee

'Mijn broertje' gaat over een veel te vroeg gestorven kind. Datzelfde thema komt terug in 'Kleine Bob' (1870) en in 't Was Sinterklaas' (1876), maar in vergelijking met die andere stukken wordt in 'Mijn broertje' die kinderdood het meest geproblematiseerd. Via het perspectief van een achtjarig kind lijkt de eigen worsteling van de auteur te worden weergegeven: wat is dat voor een God die onschuldige kinderen verdrinkt? Dat is een concretisering van de algemenere vraag naar de theodicee: er is veel kwaad en lijden in de wereld, waarom doet God daar niets aan, als hij ons zo liefheeft, en zo volmaakt goed en almachtig is? Deze algemene probleemstelling is wellicht ook de reden dat het broertje, hoewel het een naam heeft (Jan), in het verhaal voornamelijk aangeduid wordt met 'mijn broertje' of 'broertje': het gaat alleen oppervlakkig over de dood van deze concrete Jan, daarachter ligt een veel belangrijkere, algemenere vraag naar de onrechtvaardigheid van een almachtige God.

Moderne antwoorden beginnen meestal met Leibniz' *Theodicee* van 1710, waarin wordt betoogd dat we, ondanks alle rampen, in de beste van de mogelijke werelden leven.²² De zware aardbeving die op 1 november 1755 Lissabon verwoestte, nota bene op een kerkelijke feestdag (Allerheiligen), maakte de vraag naar de theodicee urgent. Velen, de filosofen van de Verlichting voorop, konden niet meer geloven in het bestaan van een rechtvaardige God. Die twijfels worden meesterlijk tot literatuur gemaakt in *Candide ou l'optimisme* (1759) van Voltaire, waarin de spot gedreven wordt met Leibniz' ideeën.

'Mijn broertje' is niet alleen te lezen als een illustratie van de vijf fasen die tegenwoordig in navolging van psychiater Elisabeth Kübler-Ross in de rouwverwerking worden onderscheiden (ontkenning, protest of boosheid, onderhandelen en vechten, depressie, aanvaarding), het is nog veel meer een zoektocht naar een acceptabel antwoord op de vraag van de theodicee. Verschillende *dramatis personae* geven verschillende antwoorden. De orthodoxe timmerman van de doodskist haalt het Oude Testament aan ('De

vrijmachtige God maakt levend en Hij maakt dood; Hij heelt en Hij verslaat, en er is niemand die uit zijn hand redt!). Daar kan de ik-figuur geen genoegen mee nemen ('ik lag maar al te peinzen over die verschrikkelijke ontdekking dat het niemand anders dan Onze Lieve Heer was die mijn broertje doodgemaakt had'), waarmee hij zich een modern theoloog toont.²³ Bernard Schelhaas, zelf dominee, verwoordde het in 2013 zo:

De vrijzinnige moest, in tegenstelling tot de orthodoxe, zelf op zoek naar datgene waar hij nog in geloofde, nu de wetenschap de kerkleer onder vuur had genomen. [...] Het wegvalen van een collectief gedragen kritiekloos geloof in de Bijbelse overlevering dwong hem om als individu rekenschap af te leggen van zijn geloof, een van de kenmerken van wat wij nu de Romantiek noemen. [HaverSchmidt] zal meer van die kenmerken in zich meegedragen of herkend hebben, zoals de zwaarmoedigheid en de eventuele verheerlijking daarvan, de gespletenheid in zijn persoonlijkheid, die enerzijds de aanleg kent tot het destructieve, anderzijds de waarheid in zichzelf zoekt, zoals ook in zijn preken naar voren komt. De orthodoxie maakt het zich gemakkelijk: de erfzonde bepaalt je mens-zijn, en alleen als God je genade schenkt door het geloof in Jezus Christus, kun je dat te boven komen. De vrijzinnige zoekt en erkent veeleer de eigen verantwoordelijkheid, ook al huizen er tegengestelde gevoelens in je.²⁴

Dominee Gravius geeft een Leibniziaans antwoord, door te vragen of hij dan had gewild dat het broertje door een ander dan God om het leven gebracht zou zijn:

Die vraag verraste mij. Ik zou haast zeggen: zij bracht mij een weinig in verwarring. Waarschijnlijk, denk ik nu achterna, moest zij dienen om mij te leiden tot blijmoedige berusting in mijn broertjes verlies. Dat verlies was onherstelbaar, doch als ik nu maar bedacht, geen booze mensen hebben het ons aangedaan maar een volmaakt wijs en liefderijk God, dan zou ik immers tot het besluit moeten komen: het is nog zoo'n groot ongeluk niet dat broertje gestorven is, ja welbeschouwd moet ook het jammerlijk verdrinken van dit lieve kind de vaderlijke beschikking zijn geweest eener aanbiddelijke Voorzienigheid.²⁵

Maar bij nader inzien is dat antwoord vanuit modern perspectief voor hem ook niet acceptabel:

Maar ik redeneerde, of liever ik voelde, geheel anders. Dat broertjes dood, zijn ontzettende dood in dat walgelijke water, dat deze verraderlijke moord, op een argeloos en engelachtig schepseltje gepleegd (want aangenomen dat God de oorzaak van zijn sterven was, dan vooral had dit sterven voor mij het karakter van een móórd onder de meest verzwarende omstandigheden), dat zoo'n moord ooit een goede daad zijn kon, ooit een daad waardoor hij die haar volbracht (hij mocht dan wezen wie hij wilde) niet duizendmaal alle aanspraak op mijn eerbied en mijn liefde verbeurd had, dat kon in de verste verte niet bij mij opkomen.²⁶

Letterlijk en figuurlijk is daarmee de grond onder zijn voeten weggeslagen:

Maar nu lijkt het mij toe dat de straat voor mij uit begint te rijzen, en dat het huis van den dominee en het huis daar tegenover en dat alle huizen zich naar mij toe buigen, en dat de Groote Kerk in 't verschiet en de wolken daarboven op en neer gaan, en eindelijk daar vangt de heele wereld aan te draaien, eerst langzaam en dan al harder en harder, en ik strek mijn armen uit om mij ergens aan vast te houden, en ik krijg een bons achter tegen mijn hoofd, en alles is uit: er is niets meer.²⁷

De 'ik' stort in, en daarmee komt een einde aan de rationele benadering van de vraag naar de theodicee ('ik redeneerde, of liever ik voelde, geheel anders'). Onbewust, in bewusteloze toestand zelfs, ondergaat hij een *catharsis* en verwerkt hij zijn verdriet. En door de liefde van zijn moeder hervindt hij zijn geloof – dat niet op ratio gestoeld is, maar veeleer op liefde. En in die zin is hij niet echt een moderne theoloog, zoals ook al door iemand in 1909 werd opgemerkt:

Hij was een 'orthodoxe moderne', is eens zeer juist opgemerkt. Dit oxymoron, die scherpzinnige dwaasheid typeerde juist den dominee Haverschmidt. Hij paarde het berustende, het innig devotelijke van den waren orthodoxe aan den modernen lust tot kritisch onderscheiden. [...] Hoezeer zijn ziel steeds strijd heeft gekend, hoeveel tegenstrijdigs er in hem was, toch was zelfs de gedachte aan strijd, de lust er toe hem teneenenmale vreemd. Daarvoor was hij te zacht, te subtiel van innerlijk wezen om ooit hardvochtig te kunnen zijn.²⁸

Besluit

HaverSchmidt gebruikt in 'Mijn broertje' het concrete, herkenbare verhaal van een gestorven kind om iets aan de orde te stellen dat tegelijkertijd heel abstract en heel persoonlijk is: waarom laat een almachtige God toe dat de mens lijdt? Het klassieke orthodoxe protestante geloof kon die vraag (de theodicee) afdoen als niet ter zake, omdat in die visie God alles beschikt. Maar in de moderne theologie van de negentiende eeuw, waarin getracht werd het geloof te verenigen met nieuwe wetenschappelijke inzichten zoals de evolutieer, was dat antwoord niet meer beschikbaar. HaverSchmidt beschrijft, zo is mijn overtuiging, in dit verhaal zijn eigen worsteling met deze vraag. Een alternatief heeft de moderne geloofsrichting immers nauwelijks te bieden. Hij verliest door deze gebeurtenis zijn geloof, het fundament onder zijn bestaan, en waarom zou hij dan nog willen voortleven? In 'Mijn broertje' heet het:

Ach ja, Hem had ik ook verloren, van wien ze mij altoos gezegd hadden dat Hij onze lieve Vader in den Hemel was, maar dat wist ik nu wel beter: Hij had ons niet lief en Hij was geen Vader. En ik wenschte dat ik er nooit geweest was, of dat ik terstond mocht ophouden met leven.²⁹

Maar dood gaat hij niet, sterker nog, via de liefde van zijn moeder hervindt hij zijn geloof in God: 'Ik voelde weer het oude gevoel, als wanneer ik mij naast mijn broertje neevleide onder de hoede van onzen Hemelschen Vader, en ik kreeg het leven weer lief ...'. Hij kiest voor de liefde en laat het probleem van de onrechtvaardigheid van een almachtige God rusten.

Tijdgenoten vonden dit antwoord – 'God is Liefde' – overigens niet erg bevredigend. Jan ten Brink schreef: 'Hoe beminlijk naïef deze wijze van gordiaansche-knoop doorhakken ook zij, wellicht is het geoorloofd te twijfelen of de gemoedstrijd van den knaap met zoo weinig inspanning mocht worden opgelost.'³⁰ En J.E. Sachse merkte op: 'Leve de christelijke berusting! Maar mijn goede heer Haverschmidt, indien men nu zoo vast van den hemel is, waarom dan zoo getreurd over een korte scheiding?'³¹

Uiteindelijk was dit antwoord ook voor de auteur zelf niet meer afdoende. Begin 1894

was hij, getuige zijn zelfmoord, zijn liefde voor het leven, in elk geval dit aardse leven, kwijt.

Literatuur

- Brink, Jan ten, 'Een Kindervriend', in: *Het Vaderland*, 27 december 1876.
- Dyserinck, Joh., *Fr. Haverschmidt (Piet Paaltjens)*. Schiedam 1908.
- HaverSchmidt, François, *Winteravondvertellingen*. Ed. Marita Mathijssen & Dik Zweekhorst. Amsterdam 1994a.
- Haverschmidt, François. *Familie en kennissen*. Amsterdam 1994b.
- Leibniz, G., *Essais de Théodicée sur la bonté de dieu, la liberte de l'homme et l'origine du mal*. Amsterdam 1710.
- Mathijssen, Marita, 'Nawoord', in: François HaverSchmidt, *Familie en kennissen*. Amsterdam 1994a, 259-266.
- Mathijssen, Marita, 'De orale moraal van het verhaal: François HaverSchmidt als verteller', in: Peter van Zonneveld & Nop Maas (red.), *François HaverSchmidt en zijn tijd*. Leiden 1994, 21-38.
- Nieuwenhuys, Rob, 'François HaverSchmidt. Dichter bij de dood', in: *Bzzlletin* 9 (1980-1981) 46-76.
- Nieuwenhuys, Rob, *De dominee en zijn worgengel*. Amsterdam 1994 (tweede druk).
- Noordegraaf, Herman, *Haverschmidt en Schiedam*. Schiedam 1994.
- Sachse, J.E., 'Letterkundige Tijdgenooten', in: *Nederland*, 1 januari 1890.
- Schelhaas, Bernard, 'Hoezo Worgengel? De preken van François HaverSchmidt nader bekeken', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 (2013) 2, 74-79.

Noten

- 1 Mathijssen 1994a, 261.
- 2 Mathijssen 1994b.
- 3 Het neefje was het zoontje van Dr. Cannegieter, te Hallum, die gehuwd was met een zuster van HaverSchmidts moeder. Vergelijk Dyserinck 1908, 160. HaverSchmidts zoontje Nico leefde van 3 december 1866 tot 29 juli 1868. Zie hierover Nieuwenhuys 1994, 79, 126 e.v.
- 4 Voor het eerst gepubliceerd in HaverSchmidt 1994a. Citaat van p. 159.
- 5 Noordegraaf 1994.
- 6 Nieuwenhuys 1981, 76.
- 7 HaverSchmidt 1994b, 91.
- 8 HaverSchmidt 1994b, 91-92.
- 9 HaverSchmidt 1994b, 92.
- 10 HaverSchmidt 1994b, 95-96.
- 11 HaverSchmidt 1994b, 98-100.
- 12 HaverSchmidt 1994b, 103.
- 13 HaverSchmidt 1994b, 104-105. De timmerman citeert Deuteronomium 32:39 'Ziet nu, dat Ik, Ik DIE ben, en geen God met Mij, Ik dood en maak levend; Ik versla en Ik heel; en er is niemand, die uit Mijn hand redt!'
- 14 HaverSchmidt 1994b, 105-106.
- 15 Het WNT geeft geen vindplaatsen vóór 1950 voor *zwaar* in de betekenis 'streng orthodox, zeer rechtzinnig', dus er is geen reden om *Gravius* (vergelijk het Latijnse *gravis* en Franse *grave* 'zwaar', of Nederlandse *graf*) op te vatten als een sprekende naam.
- 16 HaverSchmidt 1994b, 109.
- 17 HaverSchmidt 1994b, 112-113.
- 18 HaverSchmidt 1994b, 114.

- 19 HaverSchmidt 1994b, 113.
- 20 HaverSchmidt 1994b, 113.
- 21 HaverSchmidt 1994b, 113-114.
- 22 Leibniz 1710.
- 23 HaverSchmidt 1994b, 105-106
- 24 Schelhaas 2013, 77.
- 25 HaverSchmidt 1994b, 109.
- 26 HaverSchmidt 1994b, 109.
- 27 HaverSchmidt 1994b, 111.
- 28 VdH In *Dagblad Land & Volk*, 1909, verzameld in *Uitknipsels en afschriften van besprekingen van J. Dyserink, François HaverSchmidt en herdrukken van 'Snikken en Grimlachjes' en 'Familie en kennissen' uit verschillende tijdschriften en dagbladen*. Universiteitsbibliotheek Leiden, 1503 C 35.
- 29 HaverSchmidt 1994b, 92.
- 30 Ten Brink 1876.
- 31 Sachse 1890.